

ОКУУ КУРАЛЫНА КОШУМЧА
«СОТ ПСИХОЛОГИЯСЫ, КОММУНИКАЦИЯЛЫК КӨНДҮМДӨР.
КОНФЛИКТОЛОГИЯ.»

Сот приставдары үчүн

А. Токомбаева

*КРСУнун жазык укугу жана криминология кафедрасынын доценти,
психология илимдеринин кандидаты, психология доценти.*

Модулдун темасы: Сот приставынын ишиндеги психологиялык өзгөчөлүктөр.

Модулдун максаты жана милдеттери: Сот приставдарын кесиптик иштин негизги психологиялык аспектилери менен тааныштыруу.

Модулдун аягында угуучу төмөнкүлөрдү билет:

- сот приставынын кандай олуттуу жеке сапаттары кесиптик ишинин натыйжалуулугуна таасир этет;
- сот приставдарынын ишиндеги кагылыштар (конфликттер) жана алардын түрлөрүн;
- кагылыштардын себептерин, аларды башкаруу жана алдын алууну;
- агрессияны азайтуу жана кагылыштарды чечүү факторлорун;
- топтошкон элдин (толпа) психологиясын жана массалык баш аламандыкты;
- топтошкон эл арасындагы жарандардын жүрүм-турум психологиясын;
- топтошкон элдин ар кандай түрлөрүн жана аларга таасир этүү жолдорун.

Модуль аяктагандан кийин угуучу төмөнкүлөрдү жасай алат:

- алган билимдерин практикада колдонуу.

Модулдан өткөндөн кийин угуучу төмөнкүлөргө ээ болот:

- Сот приставдарынын кесиптик ишинде алган билимдерин практикада колдонуу көндүмдөрүнө.

Мазмуну

1. Сот приставынын ишинин психологиясы
2. Сот приставынын ишиндеги кагылыштар
3. Сот приставдарынын кесиптик деформациясынын жана психологиялык жактан ташыркоо өзгөчөлүктөрү

4. Сот приставынын ишинде топтошкон элдин жана массалык баш аламандыктын психологиясын эсепке алуу

5. Кейстер

1. Сот приставынын ишинин психологиясы.

1. *Сот приставынын профессиограммасы:*

- *Социалдык жагы* – СП дайыма өз кесибине тиешелүү маалыматтарды алууга умтулушу керек. Мыйзам менен өз ара аракеттенүүсү зарыл.
- *Реконструкциялык жагы* – СП жакшы эс тутумга, ой жүгүртүүгө, дене бой жана чыдамкайлык жактан даярдыкта болуп, өзүн дайыма өстүрүп тууруга тийиш.
- *Коммуникациялык жагы* анын судья, прокурор, тергөөчү жана башка мамлекеттик бийлик органдары менен баарлашуусунан көрүнүп турушу керек. Соттун чечими же токтому мыйзамда белгиленген тартипте аткарылышы үчүн айыпкер, соттолуучу жана башка адамдар менен туура баарлаша билүүсү зарыл. Сот приставынын коммуникациясы туруктуу жана түшүнүктүү болууга тийиш. Ошол эле учурда сот приставынын коммуникациясынын жоктугу мыйзамдын жүзөгө ашырылышына тоскоол болбошу керек.
- *Уюштуруу жагы* – сот приставы бардык эрежелерди жана белгиленген мыйзамдарды сактоого милдеттүү. Сот отурумунда тартипти, соттун, судьянын жана ишке катышкан тараптардын коопсуздугун камсыз кылуусу шарт. Укук бузуучулардан өндүрүп алуу мөөнөтүн камсыз кылуу, соттун чечимин мыйзамда белгиленген тартипте киргизүү болуп саналат.
- *Анык билүү иши* – СП биринчи кезекте судьянын чечимдерин же сот актыларын туура түшүнүшү керек. Айтылган сөздүн сабаттуулугун туура баамдоого тийиш.

Өзүнүн параметрлери жана максаттары боюнча сот приставдарынын иши ички иштер органдарынын **административдик-көзөмөл жана коопсуздукту коргоо** ишинин мүнөздөмөлөрүнө көбүрөөк окшош.

Сот приставынын иши чоң психологиялык стресс менен байланышкан мамлекеттик кызматтын маанилүү курамдык бөлүгү болуп саналат.

Сот приставынын ишин башка кесиптерден айырмалап турган психологиялык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

- иштин мамлекеттик укук аткаруучулук мүнөзү;

- убакыттын жетишсиздик шартында вариативдүү жана стандарттуу эмес кырдаалдар;
- уюштуруучулук айкын багыт;
- көп сандагы коммуникациялык байланыштар;
- жекече мүнөзү;
- жоопкерчиликтин жогорулугу жана социалдык маанилүүлүгү;
- укуктук жөнгө салуучулук;
- бийлик ыйгарым укугунун жана тарбиялоо функцияларынын болушу;
- процесстик өз алдынчалык;
- сот чечимдерин аткаруудагы коомдук-психологиялык атмосферанын өзүнчөлүгү;
- жогорку стресстик деңгээли.

Сот приставынын негизги кесиптик сапаттары болуп төмөнкүлөр саналат:

- ✓ кесиптик компетенттүүлүк;
- ✓ дене бой жактан даярдыгы (ок атуучу куралды пайдалануу жана кол менен кармашка даярдыгы);
- ✓ социалдык жетилгендик;
- ✓ жоопкерчиликтин жогорку деңгээли;
- ✓ уюштуруучулук сапаттары;
- ✓ стресске каршы туруктуулугу;
- ✓ коммуникациялык компетенттүүлүк;
- ✓ эмоциялык тең салмактуулук жана эрки күчтүүлүк;
- ✓ жогорку толеранттуулук;
- ✓ универсалдуу байкоочулук;
- ✓ интеллектуалдык жөндөмдөр.

Алардын айрымдарын карап көрөлү:

Сот приставынын кесиптик компетенциясы

Сот приставынын иши бир топ так жөнгө салынган. Сот приставынын кызматтык милдеттерин талаптагыдай аткарбагандыгы, өз ыйгарым укуктарынан аша чабуу мыйзам бузуу катары каралып, баарыдан мурда анын кесиптик компетенттүүлүгүнүн төмөндүгүн айгинелейт.

Сот приставы өзүнүн кесиптик ишин жүзөгө ашырган ченемдик алкактар укук ченемдерин так сактоого умтулууну калыптандырууга өбөлгө түзөт, жүрүм-турумдун тиешелүү стереотиптерин аныктайт.

Адеп-ахлактык, укук ченемдерин сактоо зарылчылыгы укуктук аң-сезимге таасир этүүчү башка коомдук маанилүү муктаждыктардын арасында алдыңкы, үстөмдүк кылуучу муктаждыктардын бири болуп саналат.

Дене бой жактан даярдыгы.

Сот приставы төмөнкүлөр менен айырмаланууга тийиш: ден соолугунун чың болушу; ишке болгон жогорку жөндөмү; нерв-психикалык жана эмоциялык жактан туруктуулугу; узакка созулган психо-физикалык ашыкча жүктөмдөргө карата каршылыгы.

Мындан тышкары, сот приставынын иши ок атуучу куралды кесипкөй пайдалана алуусун жана кол менен кармашууну талаптагыдай билүүсүн да талап кылат.

Сот приставынын ишинин кагылыштык (конфликттик) мүнөзүн эске алуу менен экстремалдык, тез жүрүп жаткан кырдаалда карата шамдагай кыймыл сапаттары, так жүрүм-турум үлгүлөрү керек.

Көп нерсе анын абийирдүүлүгүнө жана кесипкөйлүгүнө көз каранды болуп эсептелет.

Социалдык жетилгендик

Социалдык жетилгендик түшүнүгү көз караштардын бүтүндүгү, жүрүм-турумдун алдын ала билүү жөндөмү, жашоонун социалдык багыты менен мүнөздөлгөн инсандын абалын билдирет. Башкача айтканда, бул адамдын өзүн жана тегерегиндегилерди туура кабылдоо жөндөмү деп айтсак болот.

Ошондой эле башкалардын жардамы жана жактыруусу жок өз алдынча турмуштук маанилүү чечимдерди кабыл алуу жөндөмдүүлүгү менен чагылдырылган көз карандысыздык жөнүндө сөз болуп жатат.

Социалдык жетилгендик сот приставынын ишинде абдан маанилүү роль ойнойт. Анткени, бул кесип үчүн инсандын бардык жагынан төп келгендиги

жана өз алдынча маанилүү чечимдерди кабыл алуусу бул сот приставынын өзүнүн да, жана башка жарандардын да турмушуна чоң таасирин тийгизет.

Сот приставынын иши «адам – адам» («адам – топ» жана «адам – коом») тутумундагы кесиптердин социалдык тибине кирет жана адамдар менен дайыма өз ара аракеттешүү менен байланышкан.

Сот приставы өз ишинде адамдардын аракеттерине мыйзамдын позициясынан баа берүү зарылдыгына туш болот. Ал адамдардын жашоосунун эң курч кырдаалында ар кыл көрүнүштөрдү байкап, алардын тагдырын укук ченемдеринин негизинде чечүүгө тийиш болгондуктан, бул кесип эң жогорку коомдук мааниге ээ жана жоопкерчиликтүү экендиги анык.

Жоопкерчилик

Ошондой эле сот приставынын иши үчүн жеке жоопкерчиликтин жогорку деңгээли мүнөздүү болуп саналат. Сот приставынын жеке жоопкерчилигинин деңгээли ал чечүүчү милдеттердин мүнөзүнө жараша аныкталат.

Өз ишине карата жоопкерчиликтүү мамиле төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ✓ кесипкөйлүктүн жогорку деңгээли;
- ✓ социалдык жетилгендик;
- ✓ тайманбастык жана өзүнө ишенүү, оор кырдаалдарда демилгени колго алуу жөндөмдүүлүгү.

Өзүнүн кесиптик иш-милдеттерин аткарууда сот приставы соттун имаратында турган корголуучу адамдардын жана башка жарандардын коопсуздугу үчүн жеке жоопкерчилик тарта тургандыгын билиши керек.

Корголуучу адамдардын коопсуздугун жана соттук имараттарды коргоону камсыз кылуу боюнча чаралардын ишенимдүүлүгү ишти кароонун объективдүүлүгүнө гана эмес гана эмес, конкреттүү адамдардын өмүрүнө жана ден соолугуна да көз каранды.

Ошондой эле өкүмдүн адилет чыгарылышы жазык ишинин материалдарынын жана буюм далилдеринин сакталышынан көз каранды болуп саналат.

Сот приставы өз ыйгарым укуктарынын чегинде өз алдынча чечим кабыл алат жана анын аракети же аракетсиздиги үчүн жоопкерчилик тартат.

Сот приставы жасай турган мажбурлоо жана бөгөт коюу чаралары:

- ✓ укукка каршы аракетти токтотуу талабы;
- ✓ өздүгүн тастыктоочу документтерди текшерүү;
- ✓ буюмдарды текшерүү жана жарандарды жеке текшерүү.

Уюштуруучулук сапаттар

Уюштуруучулук функцияларды (пландоо, стимулдаштыруу жана контролдоо) жүзөгө ашыруу да көп жагынан Кыргыз Республикасынын сот приставдарынын жетекчисинин жеке сапаттарынан көз каранды болот. Башка мекемелердин жана уюмдардын жетекчилери менен өз ара байланыштарды түзүүдөн тышкары, ага баш ийгендердин жеке психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен натыйжалуу иштеши, алардын ортосунда милдеттерди бөлүштүрүү, алардын ишинин жүрүшүн координациялоо зарыл.

Ага жамаатта ыңгайлуу, тынч психологиялык абалды сактоо жана кагылыштардын пайда болушуна жол бербөө, өзүн-өзү башкара билүү, эң туура чечимдерди кабыл алуу жана алардын кесепеттерин алдын ала көрүү маанилүү болуп саналат. Ошондуктан ар бир сот приставына тиешелүү болгон жалпы сапаттардан тышкары (өнүккөн интеллект, нерв-психикалык туруктуулук, коммуникациялык компетенттүүлүк ж.б.) жетекчи бул сапаттардын дагы жогорку деңгээли менен айырмаланышы керек.

Стресске туруктуулугунун жогору болушу

Сот приставынын кесиптик иши айрым учурларда өтө курч, жоопкерчиликтүү мүнөзгө ээ. Бул баарыдан мурда кызыкдар тараптардын каршылыгына байланыштуу болушу мүмкүн. Мындай каршы аракеттердин формалары корголуучу адамдарга мыйзамсыз таасир этүү, сот отурумуну өтүүчү жайлардын коопсуздугуна коркунуч жаратуу, кылмыш ишин жана буюм далилдерин алып коюу же жок кылуу аракети ж.б. болушу мүмкүн.

Өз алдынча стресстик фон да сот приставынын ишинин кагылыштык мүнөзүн түзөт, дене бой жана психикалык стресс менен байланышкан ар кандай бузууларды басууга дайыма даяр болуу зарылдыгын жаратат.

Мына ушуга байланыштуу сот приставдары ден-соолугу чың, узак мөөнөттүү психофизикалык ашыкча абалдарга туруктуулугу, эмгекке болгон жогору жөндөмү нерв-психикалык жана эмоциялык туруктуулугу менен айырмаланууга тийиш.

Коммуникациялык компетенттүүлүк

Сот приставынын ишиндеги кесиптик коммуникация психологиясы - бул жаранга же жарандардын тобуна (объект катары) сот приставы тарабынан кызматтык милдеттерди аткаруу процессинде таасир этүү объектисинин мүнөздөмөлөрүн өзгөртүү максатында жүрүм-турум жана психологиялык ченемдик-укуктук усулдарды жана каражаттарды, ошондой эле практикалык психологиянын усулдарын ишке ашырган таасири.

Сот приставынын кесиптик баарлашуусунун өзгөчөлүгү ал үчүн вербалдык эмес баарлашуунун мүнөздөмөлөрүн билүү өтө маанилүү экендигинде турат. Бул тышкы көрүнүштөр, жүрүм-турум белгилери боюнча, ички (биринчи кезекте эмоциялык) абалдарды жана сот имараттарындагы жарандардын абалдарын мүмкүн болуучу ниеттерин аныктоо зарылдыгы менен шартталган. Мындай билим өз убагында алдын алууга, керек учурда сот залында мыйзам бузууларды, ал тургай мүмкүн болгон кылмыштарды токтотууга жардам берет. Ал эми коммуникациялык мүнөздөмөлөрдүн өзүнө келсек, бул жерде кагылышуудагы өз ара аракеттешүү кырдаалында коммуникациялык көндүмдөр эң чоң мааниге ээ.

Эмоциялык тең салмактуулук жана эрки күчтүүлүк

Бул сапаттар сот приставы үчүн кылмыштардын жана укук бузуулардын алдын алуу жана бөгөт коюу, аларды жасаган адамдарды кармоо, укук бузуучуларды сот залынан чыгаруу ж.б. кырдаалдарда өтө маанилүү.

Буга байланыштуу төмөндөгүлөрдү иштеп чыгуу керек:

- ✓ жооптуу чечимдерди кабыл алууда эмоциялык туруктуулукту;
- ✓ кагылыштарда тең салмактуулук жана өзүн өзү башкара билүүнү;
- ✓ кыйынчылыктарды жеңүүдө өжөрлүктү;
- ✓ жогорку жигердүүлүктү узак сактоо жөндөмдүүлүгүн;
- ✓ ишенүүнү басаңдатуу, терс таасирлерге алдырбоо, ошондой эле сот залында катышкандар көп болгон учурда пайда болгон таасирдин социалдык-психологиялык механизмдерине (жугузуу, ишендирүү, тууроо) каршы турууну;
- ✓ оор кырдаалда өзүнө жоопкерчиликти ала билүүнү;
- ✓ өз жетишкендиктерин, күчүн жана мүмкүнчүлүктөрүн объективдүү баалоо жөндөмдүүлүгүн;
- ✓ толкунданууну, агрессивдүүлүктү ж.б. жаратуучу шарттарда токтоолукту сактоо жөндөмдүүлүгүн.

Интеллектуалдык жөндөмдүүлүгү

Бул учурда кеп сот приставынын интеллектуалдык чөйрөсүнүн бардык мүмкүн болгон мүнөздөмөлөрү жөнүндө болгон жок, кесиптик иштин ар кандай кырдаалдарында адекваттуу чечимдерди кабыл алуу үчүн эң маанилүү болгон кырдаалдар жөнүндө болуп жатат.

Биринчиден, адамдардын өз ара аракеттенүүсүнүн татаал, чыр-чатактуу кырдаалдарында, ошондой эле корголуучу адамдардын коопсуздугу аракеттердин ылдамдыгына жана туура тандоосуна көз каранды болгон кырдаалдарда тез багыт алуу жана чечим кабыл алуу жөндөмдүүлүгү жөнүндө сөз болуп жатат.

- Мүмкүн болгон бир нече варианттарды (жолдорду) аныктоо жана эң натыйжалуусун акыл-эс менен тандоо жөндөмдүүлүгү.
- Оозеки сүрөттөө боюнча визуалдык образды кайра жаратуу жөндөмдүүлүгү.
- Чечим кабыл алуу үчүн зарыл болгон маалыматтын мүнөзүн аныктоо жөндөмдүүлүгү .

- Керектүү маалымат жетишсиз, убакыт тар болгон учурда туура чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгү.

Мындан тышкары, маанилүү аспект бул жогорку кесиптик эс тутум болуп эсептелет.

Сот приставы талап кылган кесиптик эс тутум байкоо жүргүзүү процессинде натыйжалуу “иштейт”. Сот приставы сот имаратында катышкандарды жана алардын жүрүм-турумун жазууга жана эстеп калууга, болуп жаткан өзгөрүүлөргө көз салууга милдеттүү.

2. Сот приставдарынын ишиндеги кагылыштар

Сот приставынын ишинде кагылыштардын беш түрү болушу мүмкүн:

- ✓ *Инсандар ортосундагы*
- ✓ *Инсандык ички*
- ✓ *Инсандар ортосунда жана топтун ортосунда*
- ✓ *Топтор ортосунда*
- ✓ *Социалдык*

Инсандар ортосундагы кагылыш сот приставынын ишинде эң кеңири таралган, ал ар кандай жагдайда көрүнөт. Инсандар ортосундагы кагылыштар кызматкерлердин өздөрүнүн ортосунда, сот приставы менен сот аткаруучунун ортосунда, ошондой эле кызматкерлер менен жарандардын ортосунда инсандар ортосундагы кагылыштар келип чыгышы мүмкүн.

Мисалы, соттордун имараттарында, жана жер-жерлерде соттук көчмө отурумдар өтүп жаткан жайларда жайгашкан адамдардын инсандыгын ырастоочу документтерин текшерүү учурунда аң сезимдүү эмес жарандар менен кагылыштар келип чыгышы мүмкүн.

Инсандардын кагылышуусу да айырмачылыктар менен шартталышы мүмкүн: психотиптер, темперамент, мүнөздөр, баалуулуктар, мотивдер, муктаждыктар.

Инсандык ички кагылыш көп учурда расмий талаптар менен жеке баалуулуктар жана муктаждыктар шайкеш келбегендик менен байланышкан. Бул ошондой эле стресс, жогорку жүктөм же аз жүктөм, ишине болгон канааттануусунун төмөндүгү, өзүнө ишенбөөчүлүк, кээде жетекчиликтин карама-каршы талаптары менен байланыштуу болушу мүмкүн.

Инсандар ортосунда жана топтун ортосундагы кагылыш кызматкердин пикири, топтун позициясынан айырмаланган позицияны ээлегенде пайда болушу мүмкүн. Ар бир өндүрүштүк формалдуу эмес топтун бул топ тарабынан кабыл алынышы үчүн сакталууга тийиш болгон өзүнүн белгиленген жүрүм-турум ченемдери бар. Кээде топтун күтүүлөрү инсандын (кызматкердин) күтүүлөрү менен карама-каршы келет, анын натыйжасында алардын ортосунда кагылыш пайда болушу мүмкүн.

Мындай кагылыш жетекчи менен топтун ортосунда жетекчинин өзүнүн кызматтык милдеттерин аткаруусунун негизинде да келип чыгышы мүмкүн, анткени жетекчи көбүнчө кол алдындагы кызматкерлердин көз алдында популярдуу эмес чараларды көрүүгө аргасыз болот, бул ага карата мамиленин өзгөрүшүнө жана эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келет.

Топтор ортосундагы кагылыш ар кандай уюмда ар кандай формалдуу жана формалдуу эмес топторду камтыгандыктан, жетекчи кабыл алган чечимдерине жана иш-аракеттерине карата пикирлери түздөн-түз карама-каршы болушу мүмкүн.

Социалдык кагылыш жогорудагы кагылыштардын эң коркунучтуусу социалдык кагылыштардын бир түрү – кызыкчылыктардын кагылышы. Кеңири мааниде “кызыкчылыктардын кагылышы” бир адам көздөгөн эки конкреттүү максаттын дал келбестиги катары чечмеленет. Сот приставдарынын ишинде кызыкчылыктардын кагылышынын келип чыгышынын себептери, атап айтканда: мамлекеттик кызматчылардын аялуулугу, кызматтан бошотуу менен байланышкан маселелер; айлык акынын аздыгы. Мунун баары сот приставынын ишин анча жагымдуу жана абройлуу кыла албайт.

Кагылышуулардын алдын алуу жана чечүү үчүн анын психологиялык өзгөчөлүктөрүн карайбыз.

➤ **Кагылышуунун мазмуну**

Кагылыш-кубулуш дайыма терс, жагымсыз деген пикир бар; мындан мүмкүн болушунча алыс болуу керек. Азыркы учурда теоретиктер жана практиктер кээ бир кагылыштар мүмкүн гана болбостон, керектүү да деп эсептешет.

Кагылыштар адам жашоосунун дээрлик бардык чөйрөлөрүндө пайда болуп, пикир келишпестик түрүндөгү карама-каршылыктын болушун билдирет. Же

болбосо, кагылыш – бул эки же андан көп тараптардын ар кандай көз караштардын, идеялардын, кызыкчылыктардын, ж.б. ортосундагы бирдей пикирдин жоктугу десек болот.

Кээ бир кагылыштар өздүк мамилелердин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Алар функционалдык, **конструктивдүү** деп аталат. Натыйжалуу өз ара аракеттешүүгө жана демек, орун алган маселени чечүүгө тоскоол болгон кагылыштар дисфункциялык (же конструктивдүү эмес, **кыйратуучу**) деп аталат.

Конструктивдүү конфликттердин себептери.

Уюмдун жеткилең эмес экендигин чагылдырган объективдүү себептер:

- ✓ жагымсыз эмгек шарттары;
- ✓ төлөм тутумунун жеткилең эместиги;
- ✓ ишти уюштуруудагы кемчиликтер;
- ✓ токтоп калуу, кол салуу;
- ✓ ашыкча иштөө;
- ✓ укуктар менен милдеттердин дал келбестиги;
- ✓ так эмес кызматтык нускамалар;
- ✓ эмгек тартибинин деңгээлинин төмөндүгү;
- ✓ конфликтогендик уюштуруу түзүмдөрү ж.б.

Деструктивдүү кагылыштардын себептери.

Субъективдүү себептери:

- ✓ жетекчинин жана кол алдындагылардын туура эмес аракеттери;
- ✓ адамдардын психологиялык жактан келишпестиги.

➤ Кагылыштарды башкаруу

Кагылыштарды башкаруунун маанилүү принциптери төмөнкүлөр болуп саналат:

- компетенттүүлүк принциби – кагылыштык кырдаалдын табигый өнүгүшүнө кийлигишүү теориялык даярдыгы же бай турмуштук тажрыйбасы бар

компетенттүү адамдар тарабынан ишке ашырылууга тийиш.

Кагылышууларга кийлигишүүнүн радикалдуу мүнөзү алар жөнүндөгү билимдин тереңдигинен ашпоосу керек. Сиз жакшы билген нерсени гана башкара аласыз. Болбосо, башкаруу окуялардын табигый жүрүшүнөн да жаман натыйжаларга алып келиши мүмкүн;

• кызматташтык жана компромисс принциби — окуялардын өнүгүшүнүн мазмунун түп-тамырынан бери өзгөртпөй, кечиктирилген карама-каршылыктарды чечүүнүн формасы конструктивдүү, ал эми усулдар кагылышсыз экендигине ынануу максатка ылайыктуу. Оппоненттерди өз ниеттеринен баш тартууга мажбурлоого, алардын күрөшүнө бөгөт коюуга жана башкаларга аракет кылуу керек. Адамдарга өз кызыкчылыктарын коргоо мүмкүнчүлүгүн берүү дагы жакшы, бирок *аларды кызматташуу, компромисс, конфронтациядан качуу аркылуу* ишке ашырууга жетишкен дурус болот.

• **Кагылышты башкаруу** - бул кагылыштын катышуучулары же үчүнчү тарап анын пайда болушунун, өнүгүшүнүн жана аяктоосунун бардык этаптарында ишке ашырылуучу ага карата аң-сезимдүү иш болуп саналат.

Ал өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: симптоматика, диагностика, прогноз, алдын алуу, жумшартуу, жөнгө салуу, чечүү. Кагылышты басуу, жеңүү, жоюу сыяктуу таасир этүүчү күчтөр да бар.

Кагылыштарды башкаруу боюнча иш-чаралар карама-каршылыктардын пайда болушунун алгачкы этаптарында жүргүзүлсө, бир топ натыйжалуу болот. Көйгөй канчалык эрте аныкталса, аны конструктивдүү чечүү үчүн ошончолук аз күч талап кылынат. Өнүгүүсү кагылышууга алып келе турган карама-каршылыктарды эрте аныктоо болжолдоо менен камсыз кылынат.

- ✓ Кагылыштарды болжолдоо алардын келечектеги мүмкүн боло турган жана өнүгүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө негиздүү болжолдоодон (мүмкүн болгон тобокелдиктерди эсептөөдөн) турат.

Өз ара аракеттешүүнүн кайсы гана татаал кырдаалы болбосун - бул белгисиздик кырдаалы, ошондуктан анын өнүгүшүнүн болжолу бул белгисиздиктин көлөмүн кыйла азайтат жана карама-каршылыктын оптималдуу чечүү ыктымалдыгын жогорулатат.

Кырдаалдын өнүгүшүн болжолдоодо ката канчалык олуттуу болсо, оппоненттердин ортосундагы карама-каршылыктарды чечүүнүн натыйжалуулугу ошончолук төмөн болот.

Кагылыштык кырдаалдын өнүгүшүн так болжолдоо аны натыйжалуу чечүүгө өбөлгө түзөт. Эгерде мындай болжолдоодо каталык ыктымалдыгы жогоруласа, анда алдын алуу керек, башкача айтканда, мүмкүн болгон терс тенденцияларды баалабай койгондон көрө, ашыкча баалоо максатка ылайык. Башкача айтканда, «турмушка жараша оптимист» болуу «жагдайга жараша пессимист» болуу дегенди билдирет.

- ✓ **Кагылыштардын алдын алуу** социалдык өз ара аракеттешүүнүн субъектилеринин жашоосун ушундай уюштуруудан турат, бул алардын ортосундагы кагылыштардын чыгуу ыктымалдыгын жок кылууга же минималдаштырууга алып келет.

Кагылыштардын алдын алуу аларды конструктивдүү чечүүдөн алда канча жеңил.

Деструктивдүү кагылышуулардын алдын алуу негизги **объективдүү шарттарды** камтыйт.

Кагылышууларды алдын алуунун **уюштуруучулук жана башкаруучулук факторлору** төмөнкүлөр:

- ✓ чечиле турган милдеттерге ылайык түзүмдү, уюмду да, социалдык топту да мезгил-мезгили менен кыскартуу менен байланышкан структуралык жана уюштуруучулук шарттар. Жамааттын формалдуу жана формалдуу эмес түзүмдөрүнүн анын алдында турган милдеттерге максималдуу ылайык келиши уюмдун түзүмдүк элементтеринин ортосунда келип чыккан карама-каршылыктарды минималдаштырууну камсыз кылат;
- ✓ функционалдык-уюштуруучулук шарттар – уюмдун түзүмдүк элементтери менен кызматкерлердин ортосундагы функционалдык мамилелерди оптималдаштыруу;
- ✓ *жеке-функционалдык шарттар* - кызматкердин ээлеген кызматы ага бере турган максималдуу талаптарга ылайык келүүсүн эсепке алуу. Кесиптик, адеп-ахлактык, башка психологиялык жана физикалык сапаттары боюнча дал келбестик жетекчилер, кол алдындагы кызматкерлер, кесиптештер менен кагылыштардын пайда болушуна өбөлгө түзөт;
- ✓ *кырдаалдык жана башкаруучулук шарттар* – оптималдуу башкаруу чечимдерин кабыл алуу жана кызматкерлердин, өзгөчө кол

алдындагылардын ишинин натыйжаларына компетенттүү баа берүү. Бул маселелерде компетентсиз чечимдерди аткаргандар менен карама-каршылыктардын чыгышына себеп болуп, алардын ойлонбогондугун көрүп, объективдүү эмес бааланып да калат.

- ✓ ***Кагылыштарды болтурбоо максатында оппонентке таасир этүү ыкмалары жана жолдору.***

Таасир этүүнүн жолдору жана ыкмалары төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ✓ *оппоненттин мүмкүнчүлүктөрүнө реалдуу мамиле кылуу жана тапшырманы аткаруунун мөөнөттөрүн коюу;*
- ✓ *сабырдуу боло билүү.* Кыйратуучу процесстер тез өтөт. Оппоненти кайра тарбиялоо менен алек боло берип, жыйынтык дароо болот деп эсептебеш керек. Мындай күтүүлөр кагылышка алып келиши мүмкүн;
- ✓ *оппоненттин актуалдуу маанайын баалай билүү.* Эгерде ал өтө агрессивдүү болсо, анда аны менен курч көйгөйдү талкуулоо максатка ылайык келбейт;
- ✓ *адамдын вербалдык эмес жүрүм-турумунун мыйзам ченемдүүлүгүн билүү,* бул маектештин чыныгы ниетин тереңирээк жана тезирээк баалоого жана кагылыштын коркунучун алдын ала аныктоого жардам берет;
- ✓ *оппонентке сиздин кызыкчылыктарыңыздын таасири жөнүндө маалымат берүүнү билүү;*
- ✓ *оппонентке карата жумшак позиция,* бул сиздин кызыкчылыктарыңызды коргоонун катаалдыгы менен компенсацияланат. Бул кагылыштын ыктымалдуулугун азайтып, өз укуктарыңызды коргоо мүмкүнчүлүгүн жогорулатат;
- ✓ *оппоненттин өз пикирин билдирүү мүмкүнчүлүгүн берүү* бул анын терс эмоцияларын минималдаштырууга мүмкүндүк берүүчү жана өз кезегинде кагылышка чейинки кырдаалдан конструктивдүү чыгуу үчүн маанилүү;
- ✓ *чечим чыгарууда кимдин кызыкчылыгына таасир этиши мүмкүн экенин баалай билүү.* Чечим кабыл алынганга чейин эл менен макулдашып алуу андан да жакшы. Адам күтүлбөгөн жерден чечимдерди кабыл алууга аргасыз болгондо кырдаалдын кескин өзгөрүшүнө даяр болбой калат;

- ✓ *оппонент менен чечилиши зарыл болгон маселени гана талкуулай билүү.* Эгер алардын баары кызыкчылыктарды айкалыштырууда кыйынчылыктарды жаратса, бир эле учурда бир нече көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдорун талкуулоого аракет кылуунун кереги жок;
- ✓ *ар кандай кырдаалда оппонентке өз жүзүн сактап калуу мүмкүнчүлүгүн берүү жөндөмү.* Үмүтсүз абалга түшкөн, басынтылган жана таарынган адам ар-намысын жана кадыр-баркын сактап калуу үчүн курч кагылыштарга тез эле барат;
- ✓ *башка адамды инсан катары кабылдоо жөндөмдүүлүгү:* маектеш сизге канчалык жакын болсо, сиз аны маанилүү жеке адам катары кабыл алсаңыз, кагылыштардын ыктымалдуулугу ошончолук азаят;
- ✓ *кескин ой-пикир айтуудан качуу жөндөмү,* анткени алар дайыма эле акыл-эстин жетилгендигинин белгиси боло бербейт. Кескин баа берүү көбүнчө жаңылыштык жана адилетсиз болуп саналат, ал эми апелляциялык пикир маектешин кандай гана туура болсо да, талашуу каалоосун жаратат.

➤ *Кагылыштагы агрессиянын азайышы*

Агрессивдүү жүрүм-турум кагылыштык кырдаалга оппоненттердин реакциясынын формаларынын бири катары каралат. Ага тартылгандар үчүн кыйратуучу кесепеттерге алып келип, каршы туруунун адекваттуу чараларын иштеп чыгууну талап кылат.

Кагылыштагы өзүндө да, оппонентте да болгон агрессияны төмөндөтүүнүн төмөнкү жолдорун бөлүп карасак болот:

- **Пассивдүү ыкма** кимдир-бирөөгө арыз-муңун айтуу мүмкүнчүлүгүн камтыйт. Көз жаш азаптан арылтат, ички бук толуудан арылтат.
- **Активдүү ыкма** адамдын кыймылдагы активдүүлүгүнөн турат. Адреналин – агрессиянын шериги – физикалык күчтөн улам жок болуп кетет.
- **Логикалык ыкма** иштин түбүнө жетүүнү каалаган терең рационалдуу адамдарга гана ылайыктуу, бул кырдаалга сырттан кароого мүмкүндүк берет.

Адам агрессияга жооп берүүнүн үч негизги жолун колдонот.

1. *Жооп иретиндеги чабуул* – оппоненттин репликасына ошол замат вербалдык агрессиянын катаал чөйрөсүн пайда кылган ошого тете

жооп агрессордун өз максатына жетүүсүнүн далили катары кызмат кылат – курмандыктын көңүлүн буруу жана анын эсебинен өзүнө ыраазы болуу.

2. *Логикалык жактан негиздүү талаш* – оппонентти өзүнүн көз карашын далилденген же жалпы кабыл алынган фактылар аркылуу бекемдөө жолу менен ынандыруу аракети. Эгерде агрессор чындап эле болуп жаткан окуялардын маңызын түшүнгүсү келсе, курмандыктын агрессияны токтотууга бир аз мүмкүнчүлүгү бар.

3. *Сураныч жана тиленүү* көпчүлүк учурда карама-каршы натыйжага алып келет - агрессорду өзүнүн максатына жеткенин белгилөө менен кубаттоо.

Ошондой эле оор кырдаалда агрессияга каршы турууга гана эмес, оппоненттин агрессивдүүлүгүнө таасир көрсөтүүгө да жардам берген бир нече ыкмаларды сунуштайт.

✓ *Суроону чечүү (курч жагын алып салуу): «суроо дагы бир нече суроолорду камтыгандай коюлат. Албетте, алардын кайсынысын эң маанилүү деп эсептеш керек экенин бөлүп көрсөтүү керек ...» ж.б.*

Маселенин башка предметке которулушу: «Маселе кабыргасынан коюлган, ага бир кылка жооп берүү кыйынга турат. Ага жооп берүү үчүн башка маселеге кайрылышка туура келет. Андан кийин коюлган маселеден алыстап, кеңири жагдайлуу сүйлөшүү болот.

✓ *Маселенин маанисин төмөндөтүү:* “Маселени мындай коюу туура эмес болмок”, “Бул маселе формасы боюнча таптакыр туура эместир” ж.б

✓ *Суроого жоопту кечиктирүү (ойлонууга убакыт издөө):* «Бул суроого дароо эле жооп берүү кыйын. Сен муну түшүнүшүң керек».

✓ *Суроого так маанисиз мүнөз берүү.* «Бул маселени карап чыгуунун кереги барбы? Жооп абдан ачык-айкын».

Кагылышка туруштук берүү жана кагылыштык компетенттүүлүк деңгээли канчалык жогору болсо, адам кагылыштын күчөшүнө ошончолук жакшы туруштук бере алат.

➤ **Кагылыштарды чечүү факторлору.**

Кагылыштардын ийгиликтүү аякташы кагылышкан тараптар бул процеске таасир этүүчү факторлорду кандай эсепке алганынан көз каранды алар:

- ✓ *убакыт*, маселени талкуулоо, позицияларды жана кызыкчылыктарды тактоо, чечимдерди иштеп чыгуу үчүн убакыттын болушу. Макулдашууга жетишүүгө болгон убакытты эки эсе кыскартуу бир топ агрессивдүү альтернативаны тандоо ыктымалдыгынын жогорулашына алып келет;
- ✓ *үчүнчү тарап*: оппоненттерге маселени чечүүгө жардам берген бейтарап адамдардын (институттардын) кагылыштын аякташына катышуусу. Бир катар изилдөөлөр кагылышты жөнгө салууга үчүнчү тараптардын оң таасирин тастыктайт;
- ✓ *өз убагында*, тараптар кагылышты анын өнүгүшүнүн алгачкы этаптарында чечүүгө киришет. Логика жөнөкөй: азыраак каршылык - азыраак зыян - аз таарыныч жана дооматтар – сөзгө келүүгө көбүрөөк мүмкүнчүлүктөр;
- ✓ *күчтөрдүн тең салмактуулугу*: эгерде кагылышкан тараптар болжол менен мүмкүнчүлүктөрү бирдей болсо (статусу, кызмат абалы куралдануусу ж.б.) анда алар маселени тынчтык жолу менен чечүүнүн жолдорун издөөгө аргасыз болушат. Иш боюнча оппоненттердин ортосунда көз карандылык болбогондо кагылыштар конструктивдүүрөөк чечилет;
- ✓ *маданият*, оппоненттердин жалпы маданиятынын жогорку деңгээли кагылыштын зордук-зомбулук менен өнүгүү ыктымалдыгын азайтат. Мамлекеттик органдардагы кагылыштар оппоненттердин ишкердик жана моралдык сапаттары жогору болгондо конструктивдүү чечиле тургандыгы аныкталган;
- ✓ *баалуулуктардын биримдиги*, каршылашкан тараптардын ортосунда алгылыктуу чечим кандай болушу керектиги жөнүндө макулдашуунун болушу. Кагылыштар алардын катышуучуларынын жалпы баалуулуктар тутуму, жалпы максаттары, кызыкчылыктары болгондо аздыр-көптүр жөнгө салынат.
- ✓ *тажрыйба (мисалы)*: оппоненттердин жок дегенде биринин окшош көйгөйлөрдү чечүү тажрыйбасы, ошондой эле окшош кагылыштарды чечүү боюнча билиминин болушу;
- ✓ *мамилелер*, кагылышууга чейинки оппоненттердин ортосундагы жакшы мамилелер карама-каршылыктын толук чечилишине өбөлгө түзөт. Мисалы, жубайлардын ортосунда чын ыкластуу мамиле бар күчтүү үй-бүлөлөрдө көйгөйлүү үй-бүлөлөргө караганда чыр-чатактар жемиштүү чечилет.

➤ **Кагылыштарды ченемдик жөнгө салуу.**

Кагылыштарды ченемдик жөнгө салуу ченемдеринин өзүнүн мүнөзү менен да, тараптардын тирешүүсүнүн өзүнчөлүгү менен да аныкталуучу өзгөчөлүктөргө ээ. Колдонулган чаралардын спектри бир топ кенен.

Адеп-ахлактык ченемдер. Кайсы гана кагылыш болбосун, жакшылык менен жамандык, туура жана туура эмес жүрүм-турум, ар-намыс жана кадыр-барк ж.б. жөнүндөгү адеп-ахлактык идеяларга таасирин тийгизет. Ошол эле учурда көптөгөн адеп-ахлактык ченемдер эч качан социалдык топтор үчүн бирдей болуп саналбайт жана азыр да ар кандай коомдук топтор үчүн жалпы кабыл алынган эмес жана көп учурда так калыпка салынбаган.

Диний ченемдер. Мындай ченемдер дин эрежелери адам жашоосунун кеңири чөйрөсүнө тиешелүү болгон конфессиялардын көпчүлүгүнө мүнөздүү. Ошол эле учурда, диндер ортосундагы кагылыштарды диний ченемдер менен жөнгө салуу көбүнесе кыйынга турат, алар келип чыккан карама-каршылыктарды чечүү үчүн такыр эле жетишсиз болуп саналат.

Укук ченемдери, адатта, ачык-айкын, тиешелүү актыларда бекитилет жана мамлекет тарабынан санкцияланат. Бул иштин оң жагы, адамдардын аң-сезиминде алар расмий мүнөзгө ээ жана кимдир бирөөнүн басымы же таасири астында өзгөртүлбөйт.

Кагылыштык кырдаалдын алдын алуу же чече ала турган белгилүү ченемдердин болушу аларды ишке ашыруунун белгилүү бир тутумун да билдирет.

Ченемдик жөнгө салуунун бир нече ыкмалары бар:

✓ **Бейтариз ыкмасы** күнүмдүк жүрүм-турум жана өз ара мамилелердин эң жакшы варианттарын аныктайт.

✓ **Тариздештирүү ыкмасы** – оппоненттер тарабынан коюлган талаптардагы белгисиздикти, аларды кабыл алуудагы айырмачылыктарды жоюу максатында ченемдерди жазуу же оозеки бекитүү. Тараптар бөлүнүп кеткенде, алардын өз ара аракеттешүүсүнүн баштапкы чекиттерине кайтып келүүгө болот.

✓ **Локалдаштыруу ыкмасы** – ченемдерди жергиликтүү өзгөчөлүктөргө жана жашоо шарттарына карата милдеттендирүү.

- ✓ **Жекелештирүү ыкмасы** – адамдардын жеке өзгөчөлүктөрүн жана ресурстарын эске алуу менен ченемдерди дифференциялоо.
- ✓ **Маалымат ыкмасы** – ченемдерди сактоонун зарылдыгын жана пайдасын түшүндүрүү.
- ✓ **Пайдалуу карама-каршылык ыкмасы** – ченемдер аң сезимдүү түрдө күчөтүлөт да, андан кийин психологиялык жактан алгылыктуу деңгээлде бекитилип, “коё берилет”, ал көбүнчө баштапкы деңгээлден жогору болот.

Кайсы бир ченемдер бузулган учурда санкцияларды колдонуу механизми ишке кирет. Кырдаалга мыйзамды тигил же бул формада колдонууга чакырган ар кандай мекемелер, кызмат адамдары жана тегерегиндегилер кийлигишет.

➤ ***Кагылыштарды чечүү ыкмасынын оппоненттер тарабынан тандалган стратегиялардан көз карандылыгы.***

Беш негизги стратегия бар: атаандаштык, компромисс, кызматташуу, качуу жана ыңгайлашуу (К. Томас). Кагылыштан чыгуу стратегиясын тандоо ар кандай факторлорго көз каранды. Адатта алар оппоненттин жеке өзгөчөлүктөрүн, келтирилген же алынган зыяндын деңгээлин, ресурстардын болушун, оппоненттин статусун, кесепеттерин, кагылыштын узактыгын ж.б. көрсөтөт. Ар бир стратегияны колдонуунун максатка ылайыктуулугун карап көрөлү.

Атаандаштык – бул экинчи тарапка өзү үчүн артыкчылыктуу чечимди таңуулоо. Бул стратегия оппонентке өз кызыкчылыктарын ишке ашырууга мүмкүнчүлүк бербегендиктен, маселени чечүүдө зыяндуу деп эсептелинет. Атаандаштык төмөнкүдөй учурларда негиздүү болот: сунуш кылынган чечимдин ачык конструктивдүүлүгү; жеке адам же кичи топ үчүн эмес, бүтүндөй топ, уюм үчүн натыйжанын рентабелдүүлүгү; оппоненттин ынандыруу үчүн убакыттын жетишсиздиги. Атаандаштык убакыттын жетишсиздиги жана коркунучтуу кесепеттерге алып келүү ыктымалдыгы жогору экстремалдык жана принципалдуу кырдаалдарда максатка ылайыктуу болот.

Компромисс оппоненттердин кагылышты жарым-жартылай жеңилдиктер менен токтотууну каалоосунан турат. Ал мурда коюлган талаптардын бир бөлүгүн четке кагуу, экинчи тараптын дооматтарын жарым-жартылай

негиздүү деп таануу жана кечирүүгө даяр болуу менен мүнөздөлөт. Компромисс төмөнкү учурларда натыйжалуу болот: оппоненттин өзүнө жана каршылашына бирдей мүмкүнчүлүктөр бар экенин түшүнүүдө; өз ара өзгөчө кызыкчылыктар болгондо; баарын жоготуп алуу коркунучу барда.

Ыңгайлашуу, же жол берүү күрөштөн аргасыз же ыктыярдуу баш тартуу жана өз позициясынан кайтуу катары каралат. Мындай стратегияны кабыл алуу төмөнкүлөргө мажбурлайт өзүнүн туура эместигин түшүнүү; оппонент менен жакшы мамиледе болуу зарылчылыгы; ага күчтүү көз карандылык; проблеманын анча олуттуу эместиги. Кагылыштан чыгуунун мындай жолу күрөштүн жүрүшүндө алынган олуттуу зыяндан, андан да олуттуу терс кесепеттерге алып келүү коркунучунан, башка жыйынтыкка карата мүмкүнчүлүктүн жоктугунан, үчүнчү тараптын кысымынан улам келип чыгат.

Проблеманы чечүүдөн четтөө, же качуу - бул кагылыштардан минималдуу чыгым менен чыгуу аракети. Оппонент ага активдүү стратегиялардын жардамы менен өз кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн ийгиликсиз аракеттерден кийин өтөт. Качуу – карама-каршылыктарды чечүүгө күч жана убакыт жок болгон учурда убакытты утуп алууга умтулууда, маселени чечүүнү такыр каалабаган учурда колдонулат.

Кызматташуу кагылыштарды чечүүнүн бир топ натыйжалуу стратегиясы болуп саналат. Анда оппоненттер проблеманы конструктивдүү талкуулоого багыт алып, экинчи тарапты душман катары эмес, чечимди издөөдө союздашы катары карашат деп болжолдойт. Кырдаалдарда эң натыйжалуу болуп: оппоненттердин бири-биринен өтө көз карандылыгы; экөөнүн тең бийликтеги айырмачылыктарды назарга албоо ыкластыгы; эки тарап үчүн чечимдин маанилүүлүгү; катышуучулардын ачык пикири.

3. Сот приставдарынын кесиптик деформациясынын жана психологиялык жактан ташыркоо өзгөчөлүктөрү.

Бүгүнкү күндө юридикалык кесипке жаңы динамикалуу социалдык-экономикалык шарттарда натыйжалуу иштей алган компетенттүү адистерге суроо-талап күчөп баратат. Бул өзгөчө экстремалдык профилдеги кесиптерге тиешелүү, мында аткарган кызматтык милдеттердин маанилүүлүгү жана жоопкерчилиги кесипкөйдүн стресстик шарттарга ийкемдүүлүгүнө, кесиптик тез ташыркоого алып келген деструктивдүү психологиялык мүнөздөмөлөрдүн калыптанышына түздөн-түз таасирин тийгизет. Мына ушундай кесиптик топтордун бири болуп сот приставы кесиби саналат.

Сот приставдарынын «кесиптик деформация» түшүнүгү эмоционалдык жактан ташыркоо деңгээли, маңыздуу жашоо багыттары жана турмуштук оор кырдаалдардан чыгуунун басымдуу стратегияларынын ортосундагы өз ара байланыш аркылуу каралат.

Инсандын кесиптик деформациясы – анын инсандык өзгөчөлүктөрүнүн жана сапаттарынын терс өзгөрүшү, анын кесиптик иш-аракеттеринин социалдык жана моралдык багытынын бузулушуна алып келет.

Психологиялык ташыркоо адамдардын айрым категорияларынын турмуштук көйгөйлөрүн чечүүгө катышуу менен мүнөздөлгөн социалдык типтеги кесиптерде («адам-адам» тутуму) көрүнгөн физикалык, эмоционалдык жана психикалык ташыркоонун абалы катары түшүнүү керек. Бул феномендин биринчи изилдөөчүсү Кристина Маслах өзүнүн китебин «Эмоционалдык ташыркоо– симпатиянын баасы» деп атаганы бекеринен эмес.

Психологиялык ташыркоону шарттаган факторлор.

Адистердин пикири боюнча, *психологиялык чарчоого алып келүүчү факторлор* төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ✓ жеке психологиялык – чыдамкайлыктын, өзүн өзү башкаруунун, өзүн-өзү баалоонун төмөн деңгээли; ашыкча тынчсыздануу; моралдык жана материалдык жоопкерчиликтен коркуу, обочолонуу, тартынчаактык;
- ✓ социалдык-психологиялык – колдоо, жамаатта өз ара жардамдашуу сезимдерин жоготуу, эмгекке кеткен чыгымдар менен ал үчүн акы төлөөнүн деңгээлинин дал келбөөсү, кызматкерге кесиптин талаптары менен анын ички ресурстарынын ортосундагы, кесиптик өз алдынчалык менен катуу башкаруунун, этикалык жана жеке принциптердин ортосунда, адилеттүүлүктү объективдүү жана субъективдүү түшүнүүнүн ортосундагы келишпестиктер;
- ✓ кесиптик иштин оор шарттары – тынымсыз ашыкча күч келтирген жумуш, убакыттын жетишсиздиги, жумуш убактысынын узактыгы, анын ченемсиздиги, эмоционалдык стресстик чөйрөдө адамдар менен иштөө, адамдар менен кайтарым байланыштын жоктугу, чечилип жаткан маселелердин социалдык курчтугу, чечимдерди кабыл алуудагы өз алдынчалык жана жогорку жоопкерчилик.

Белгилей кетчү нерсе, кесиптик ташыркоо кесиптик стрессти ийгиликтүү жеңүү тажрыйбасына ээ болгон, жашоодо жана иште стресстик шарттарда конструктивдүү өзгөрүүгө жөндөмдүү адамдарда азыраак кездешет.

Эгерде мындай адамдардын кулк-мүнөзүнүн сапаттары жөнүндө айта турган болсок, анда жогорку мобилдүүлүк, ачыктык, коммуникабелдүүлүк, өз көйгөйлөрүн чечүүдө өз алдынчалык сыяктуу жеке психологиялык өзгөчөлүктөргө өзгөчө бөлүп каароо зарыл.

Туруктуу стресс фонунда түзүлүп, бул синдром үч баскычта өтөт.

Биринчи баскычта кандайдыр бир деталдар жана майда-чүйдө нерселерге карата белгилүү бир унутчаактык (зарыл документти окууну, маанилүү чалууларды жасоону, жетекчиликке билдирүүнү жана башкаларды дайыма унутуп калуу) байкалат. Кыймыл-аракеттер менен байланыштуу нерселерди аткаруу процессинде да кандайдыр бир кемчиликтер болушу мүмкүн. Иштин түрүнө, жүктөмдөрдүн интенсивдүүлүгүнө жана жеке психологиялык өзгөчөлүктөргө жараша, кесиптик ташыркоонун биринчи этабы 3 жылдан 5 жылга чейин созулушу мүмкүн.

Кесиптик ташыркоонун синдромунун *экинчи баскычы* кесиптештер менен да, үй-бүлө мүчөлөрү менен да жумушка жана баарлашууга болгон кызыгуунун олуттуу жоголуусу менен мүнөздөлөт. Мындай кызматкер кызмат боюнча баарлашууга туура келген адамдар менен байланышуудан качат. Мындай адис иш жумалыгынын башталышында эле, "иш жумасы бүтпөчүдөй" сезилип, жуманын башында эле баарына карата кайдыгерликти, энергиянын жетишсиздигин сезет. Ал тез-тез баш ооруга, кыжырданууга дуушар болушу мүмкүн. Экинчи этап зыян алып келген факторлордун санына жана интенсивдүүлүгүнө жараша 5 жылдан 15 жылга чейин созулушу мүмкүн.

Кесиптик ташыркоо синдромунун *үчүнчү этабы* жумушка (кызматка), жеке жашоого кандайдыр бир кызыгуунун жоголушу менен мүнөздөлөт жана эмоционалдык кайдыгерлик, жаны жер тартып, эч нерсеге алы келбей, ийкемдүүлүктүн, өз алдынчалыктын жана сынчыл ой жүгүртүүнүн жоголушу менен коштолот. Мындай адамдар жалгыздыкка умтулуп, бардык үй жаныбарлары, жаратылыш менен гана болуп, чектелип калат. Бул этап 20 жылга чейин созулушу мүмкүн.

Сот приставдары аткарган милдеттер - физикалык жактан да, психологиялык жактан да аткарылышы эң оор милдеттердин бири.

Сот приставы белгилүү бир социалдык ролду ойноп, күндөн күнгө атайын өзгөчө мүнөздөгү милдеттерди аткарып жатканын эске алсак, бул анын инсандыгына кандайдыр бир из калтырат.

Ошентип, мисалы, өзүнүн ишинин өзгөчөлүгүнөн улам көбүнчө калктын маргиналдашкан катмарына кирген укук бузуучулар менен узакка созулган байланыштан кийин ал үйүндө башка социалдык ролдорду (атасы, күйөөсү, уулу, ж.б.) аткарышы керек экендигине карабай, иштеги жагдайда өзүн алып жүрө баштайт. Деформациянын терс таасири убакыттын өтүшү менен күчөп, андан да ачык көрүнүп, кызматтык милдеттерин аткарууга тоскоол боло баштаганында, ал тургай үй-бүлөдө чыр-чатактын себеби болуп калганында турат. Курчап турган чет чөйрөгө ыңгайлашып, сот приставы бул чөйрөдөгү адамдарга мүнөздүү болгон кээ бир адаттарды терс жактарды кабыл алат.

Натыйжада кызматтык ишке болгон мамиле да деформацияланып жатат. Бул сот приставынын ишинин укуктук статусуна жана адеп-ахлактык мүнөзүнө карама-каршы келген аракеттерди жасоого түртүшү мүмкүн. Кесиптик деформациянын себептери жөнүндө сөз кылып жатып, деформация процесси кызматкердин эркине карабастан болоорун эске алуу керек. Ошол эле учурда, кээ бирлери буга көбүрөөк, ал эми кээси азыраак дуушар болушат.

Кесиптик ишке даяр болуу шарты катары кесиптик жогорку билимдин болушу, албетте, кесиптик деформациянын терс көрүнүшүнө каршы турууга жардам берет. Ошол эле учурда, бир же бир нече жогорку билимдин болушу азырынча чечүүчү нерсе эмес.

Көбүнесе интеллектуалдык деңгээли төмөн адамдар кесиптик деформацияга дуушар болушат. Интеллектуалдык деңгээл туруктуу болуп саналбайт жана интеллектуалдык иштин канчалык жана тынымсыз аткарылышына, өзүнө болгон чыңалуудан да көз каранды болот. Интеллектуалдык деңгээли төмөн кызматкерлер бул терс таасирден психологиялык жактан корголушу да төмөн болот.

Ошону менен катар орусиялык окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү белгилесек, сот приставдарынан тажрыйбалуу кызматкерлердин (5 жылдан ашык иш стажы) азыраак тажрыйбалуу кызматкерлерге караганда эмоционалдык ташыркоо деңгээли жогору экенин жана ошол эле учурда алар кесиптик деформация мүмкүнчүлүгүнө да көңүл бурушпайт. Бул дал келбестик жана "өзүн-өзү чагылдыруу" компонентинин

жоголушу кесиптик деформациянын башталышынын жана курчушунун фактору катары кызмат кылуусу мүмкүн.

Эмоционалдык ташыркоо деңгээлиндеги *гендердик айырмачылыктарга*, турмуштук керектүү багыттарга карата жана оор турмуштук кырдаалдардан чыгуу стратегияларына карата олуттуу айырмачылыктар табылган жок, башкача айтканда, эркек жана аял сот приставдары кесиптик деформацияга бирдей деңгээлде кабылышат.

Көптөгөн психологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, кызматкерлердин жетиштүү деңгээлдеги кесиптик компетенттүүлүгү, жогорку интеллектти, эрки жана эмоционалдык туруктуулугу, ошондой эле психикалык жана физикалык стрессти жеңүү жөндөмдүүлүгүн олуттуу жогорулатууга мүмкүндүк берүүчү натыйжалуу өзүн-өзү жөнгө салуу технологияларына ээ болгондор туруштук бере алат.

Ошондой эле адам жүрүм-турумдун басымдуу түрлөрүнө, агрессиянын көрүнүшү, депрессия, спирт ичимдиктерин ичүү, үйдө жана жумушта конфликттик жүрүм-турумга туруштук берүүгө жана деформация көрүнүштөрүнө каршы күрөштөн баш тартууга даяр болгон учурда, кесиптик деформациянын, адаптациянын, көз карандылык феноменинин рутинация тенденциясын жеңүү керек экендиги маанилүү.

Мындан тышкары, азыр коомдук пикирде формалдуу түрдө кандай мыйзам бузууларды алгылыктуу, ченемдүү, санкцияларды талап кылбаган мыйзам бузуулар деп эсептөөгө боло тургандыгы жөнүндө так пикирлер жаралууда; мында терс кесепеттерди аларга олуттуу маани бербестен этибарга албай коюуга болот. Кесиптик ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрүндө жана жеке жамааттарда мындай көрүнүштөр, албетте, ар түрдүү; алар кесиптин жана уюмдун өзгөчөлүктөрүнө, жетекчиликтин башкаруу стилине жана калыптанып калган психологиялык климатка жараша болот .

Сот приставынын инсандык деформациясынын пайда болушунун негизги себептеринин бири – бул көптөгөн иерархиялардан, нускамалардан, буйруктардан жана башкалардан турган башкаруу тутумунун өзү. Пландарды жана статистикалык көрсөткүчтөрдү биринчи планга койгон кубаттуу бюрократиялык машинанын таасирине анын курамын түзгөн элементтердин жыргалчылыгына көңүл бурбай туруп каршы туруу кыйын.

Кызматтык ишти уюштуруунун ченемге салынбаган жумуш убактысы, тынымсыз физикалык жана психологиялык стресс, жогорку кызмат

адамдарынын жана коомдук пикирдин туруктуу көзөмөлүндө болуу сыяктуу көптөгөн кесиптик функциялардын коомдук мүнөзүнө байланыштуу кесиптик функциялар сот приставынан чоң ыкласты, өтө туруктуулукту талап кылат.

Ошондой эле, сот приставдарынын кесиптик деформациясын коштогон объективдүү факторлорго сот приставы өз милдеттерин аткарууда ротациялоого аргасыз болгон социалдык чөйрөнүн өзү кирет. Бул башка коомго карата кастык үстөмдүк кылган ченемдер. Кызматтык функцияларды ийгиликтүү аткаруу үчүн сот приставы өзүнүн баштапкы социалдык сапаттарын сактоо менен зарыл болгон учурда анын ичине кире алышы керек. Бирок, иш жүзүндө көбүнчө сот приставы өз ишине канчалык толук сугарылса, анын мурунку инсандык абалына кайтып келүүсү ошончолук кыйын болуп калат. Ошентип, сот приставдары кызматынын кызматкеринин кызматтык милдеттери анын кесиптик деформациясында өзүнүн өчпөс изин калтырат.

4. Сот приставынын ишинде топтошкон элдин жана массалык баш аламандыктын психологиясын эсепке алуу .

Кесиптик иште сот приставы бир гана жаран менен эмес, белгилүү бир жагдайларда тополоңго айланып кетиши мүмкүн болгон топтошкон эл (толпа) менен да иш алып барат. Бул бир абалдан экинчи абалга өтүп кетишине байланыштуу, ошондуктан адамдардын абалы жана жүрүм-туруму өзгөрөт.

Сот отурумунун алдында, анын жүрүшүндө жана андан кийин түздөн-түз сот залында да, анын сыртында да болушу мүмкүн болгон баш аламандыктарды болтурбоо үчүн сот приставы ошондой эле топтошкон элдин массалык баш аламандыктын психологиясы боюнча билимге ээ болууга тийиш.

Акыркы он жылдыктар биздин республикада топтошкон элдин жана массалык баш аламандыктар менен коштолгон толкундоонун мезгили катары белгиленди.

Сот приставдарынын топтошкон элдин психологиясын билбегендиги ага туш болгон учурда баш аламандыкка, ишенимсиздикке ж.б алып келиши мүмкүн, мындай учурда бул акылга сыйбас жүрүм-турумдун түрлөрүн пайда кылат, кээде түзүлгөн кырдаалды андан да курчутуп жиберет.

Массалык баш аламандык болгон сайын жабыр тарткандардын саны тынымсыз өсүүдө. Психологдор тарабынан топтошкон адамдардын аң-сезими өзгөрүп, эл сезимсиз жана импульсивдүү болушары белгиленип келет.

Топтошкон эл деген түшүнүк көбүнчө адамдардын жеке тажрыйбасынан келип чыгат. Иш жүзүндө алсак, дээрлик ар бир адам же элдин арасында болгон же топтун жүрүм-турумун сыртынан көргөн. Кээде жөнөкөй эле адамдык ашкере кызыгууга берилип, кандайдыр бир окуяны карап, талкуулаган топко кошулат. Саны көбөйүп отуруп, жалпы маанай жана кызыгууга берилген адамдар бара-бара келишпес, уюшулбаган сүрмө топко айланат.

Топтошкон элдин классификациясы жана түрлөрү.

Топтошкон элдин психологиясы 3 адамдан баштап пайда болушу мүмкүн.

Топтошкон эл ар кандай негиздер боюнча классификацияланат. Эгерде классификациялоонун негизи катары башкаруучулук сыяктуу өзгөчөлүктү алсак, анда биз анын төмөнкү түрлөрүн ажырата алабыз:

Уюштуруу даражасы боюнча:

- *Стихиялуу топтошкон эл.* Эч ким тарабынан уюштурулган эмес, өзүнөн-өзү пайда болот. Буга аялдамада же кинотеатрдын фойесинде чогулган эл сыяктуу эле топ кирет. Алар белгилүү бир иш-чарага чогулганы менен, элде эч кандай шыкакчы жок. Ал белгилүү бир адам тарабынан эч кандай алдын ала уюштуруусуз эле түзүлөт.

- *Айдама топ эл.* Лидерлерлер тарабынан уюштурулган эл. Мындай топтошкон элдин шыкактоочулары бар. Ал эң башынан же андан кийин ушул топтун ичинде анын лидери болгон конкреттүү инсандын таасири астында калыптанат жана көрүнөт. Айдама топ элдин заманбап түрү – **флешмоб (англисче flash mob)** флешмоб) – капысынан бир жерге чогулуп, күтүлбөгөн жерден жок болуп кетүүчү эл. **Флешмобдор** көбүнчө **интернет** аркылуу уюштурулат.

- *Уюшкан топ эл.* Тыкыр уюшкандыкта, тартиптүү тизилгени көрүнүп турган топтошкон эл. Бул түшүнүк биринчи жолу **Гюстав Лебон** тарабынан киргизилген, ал мындай түзүлүштөрдү аскерлердин ротасы, ал тургай парламенттин, соттун жыйынындагыдай түрдүүчө топтошкон элди эсептеген.

Адамдардын жүрүм-турумунун мүнөзү боюнча:

- *Капыстан чанда (оказионалдык) чогулган эл* – ашкере кызыкчыл адамдардын (карап тургандардын) чогулушу, мисалы, жол кырсыгына байланыштуу чогулган эл. Күтүлбөгөн окуяга (жол кырсыгы, өрт, мушташ ж.б.) кызыгуунун негизинде түзүлөт.
- *Шарттуу (конвенционалуу) топтошкон эл* – алдын ала белгиленген учурда (митинг, фестиваль, карнавал ж.б.) чогулган эл. Ал кандайдыр бир алдын ала жарыяланган массалык көңүл ачуу, оюн-зоок же башка коомдук мааниге ээ болгон белгилүү бир учурга болгон кызыгуунун негизинде түзүлөт. Убактылуу гана жүрүм-турумдун кеңири таралган ченемдерин сактоого даяр топ.
- *Экспрессивдүү топтошкон эл* – жалпы эмоцияларды (нааразылык, кубануу, энтузиазм, кыжырдануу ж.б.) туюндурган эл. Конвенциялдуу эл сыяктуу. Мында кайсы бир окуяга карата биргелешкен жалпы мамилени билдирет.
- *Экстаздуу топ эл* – экстаз абалына кирген эл. Экспрессивдүү топтун экстремалдык формасын билдирет. Өз ара, ритмикалык жугуштуу өсүүгө негизделген жалпы экстаз абалы (массалык диний ырым-жырымдар, карнавалдар, рок-концерттер ж.б.) менен мүнөздөлөт.
- *Аракеттеги топ эл* – физикалык аракеттерди жасаган эл. Конвенциялдык топ эл сыяктуу түзүлөт; белгилүү бир объектилерге карата иш-аракеттерди аткарат. Төмөнкүдөй түрлөрдү камтыйт:
 - Агрессивдүү эл – кыйратуучу аракеттерди жасаган эл массасы. Белгилүү бир объектиге (кандайдыр бир диний же саясий кыймыл, түзүлүш) сокур жек көрүү менен бириккен. Көбүнчө уруп-сабоо, жок кылуу, өрттөө ж.б. менен коштолот.
 - Дүрбөлөңгө түшкөн эл – бирөөдөн (бир нерседен) качкан эл. Чыныгы же ойдон чыгарылган коркунуч булагынан стихиялуу түрдө качуу.
 - Ээлик кылууга умтулган эл – материалдык баалуулуктар үчүн күрөшкөн эл. Кандайдыр бир баалуулуктарга ээ болуу үчүн иретсиз түз кагылышка кирет. Буга жарандардын турмуштук таламдарын этибарга албай же аларга кол салууда (чыккан транспорттордо ээн-эркин жерлерди басып алуу, соода ишканаларында азык-түлүктөрдү басып алуу, азык-түлүк кампаларын бузуу, финансылык (мисалы, банктык) мекемелерди

депозитке салуу) олуттуу адам курмандыктары болгон ири кырсыктар болгон жерлерде аз санда ж.б.). бийлик тарабынан чагымчылдык болгон учур кирет.

- Козголоңчу эл – бийликке каршы чыккан эл. Ал бийликтин аракеттерине жалпы негиздүү нааразычылыктын негизинде түзүлөт. Ага уюштуруучулук принципти өз убагында киргизүү стихиялуу массалык аракетти саясий күрөштүн аң-сезимдүү актысына көтөрүүгө жөндөмдүү.

Адамдардын жүрүм-турумунун мүнөзүнө баа берип, көпчүлүктүн пассивдүү жана активдүү типтери да айырмаланат.

Пассивдүү топ эл – кандайдыр бир нааразычылыкка эч кандай стимул болбогондо адамдардын стихиялуу топтолушу. Пассивдүү мүнөздөгү эл тез чогулуп, тез эле тарап кетет. Бул массадагы эмоционалдык компонент дээрлик көрүнбөйт жана бир гана "жугуштуу" кызыкчыл адамдардын топтолгонунан көрүнөт.

Активдүү топ эл - сөзсүз түрдө күчтүү эмоционалдык күчкө ээ жана ал кайда багыттала тургандыгы жагдайга жараша болот.

Активдүү топтун варианттары:

- ✓ Эң коркунучтуу варианттардын бири – агрессивдүү эл. Белгилүү бир социалдык актуалдуу маселелерди күч менен чечүүгө аракеттенген топтун бул түрү өзүнүн иш-аракеттеринин акыл-эстүү негизин жоготуп, ачуулануу жана нааразылык сезимин таптакыр туш келди объектилерге алып чыгат.
- ✓ Качып бара жаткан эл, эгерде адамдардын куткаруунун каражатына жана ыкмаларына жетүү мүмкүнчүлүгү белгисиз же чектелген болсо, дүрбөлөңгө түшкөн топко айланат.

Дүрбөлөңгө түшкөн эл айрыкча кооптуу. Чек аралык абалда жекече деңгээлге чыгуу менен, терең примитивдүү инстинкттерге орун бошотот.

- Элдин дүрбөлөңгө түшүүсүнүн кесепеттерин алдын алуу үчүн немис жана венгриялык адистер тарабынан кайсы гана мейкиндикте болбосун адамдардын көп массасынын жүрүм-турумун эсептөөгө мүмкүндүк берген компьютердик программа түзүлгөн. Элдин көптүгүн эске алуу менен анын кыймылынын багыты жана ылдамдыгы моделделет. Ошентип, компьютерге белгилүү бир имараттын, айталы, стадиондун үч өлчөмдүү планын коюу

менен, адамдар кандайдыр бир себептерден улам дүрбөлөңгө түшсө, кандай кабыл аларын оңой эле көрүүгө болот.

Мындай моделдөө жайлардын конструкциясын жакшыртууга мүмкүндүк берет жана бул тепсендиде болгон коркунучтуу өлүмдөрдүн алдын алат деп түшүнүүгө болот. Кандай болгон күндө да, элди туура багытка багыттоо гана керек. Так багыттоо керек, анткени аны кармап калуу иш жүзүндө мүмкүн эмес - элдин массасы атүгүл жолундагы темир тосмолорду да талкалап кетээри белгилүү.

Эптеп алуучулук максат кылган топ эл, башкача айтканда, белгилүү бир шарттардан улам күтүлбөгөн жерден жеткиликтүү болуп калган материалдык баалуулуктарды талап-тоноо каалоосу менен түзүлгөн адамдардын тыгыны. Мындай учурларда бардыгын «кылмыштуу элементке» гана оодаруунун кереги жок. Табигый кырсыктар учурундагы жүрүм-турумду талдоо көрсөткөндөй, адатта белгилүү бир жагдайларда, кимдир-бирөөнүн алдында жооп бербесин сезишкенде кадыр-барктуу адамдар да, мародерлордун тобуна кошулат. Абийир менен элдешүү механизми адамды өз аракетин өзү актоого кириптер кылат (ансыз деле жоголот; аны башка бирөө алат; мүлктүн ээлери жок, ж.б.) жасаган кылмышы үчүн абийир менен жоопкерчиликти сезүү психологиялык механизмдин түзөт. Бул дагы топтошкон элдин феномени.

Топтошкон элде адамдын жүрүм-турумун төмөнкүдөй белгилер айырмалайт:

- ✓ аң-сезимдин трансформациясы – жамааттык акыл-эс;
- ✓ баарын теңдөө;
- ✓ эмоциялык абалдын жугуштуулугу;
- ✓ топтошкон элдин ичинде адам кадимки шарттарда анын оюна келбеген иш-аракеттерди жасашы мүмкүн;
- ✓ топтошкон элдин интеллектинде андагы катышкан адамдардын интеллектинен төмөн болуп калат.

Адамдарга ушундай жол менен жүрүүгө мүмкүндүк берүүчү механизм **анонимдүүлүк** болуп саналат.

Топтошкон эл сыяктуу көрүнүш менен иштөө боюнча сунуштар.

Топтошкон эл менен акылга сыярлык сүйлөшүү өтө кыйынга турат. Алар буйрук жана убадаларды гана кабылдайт!!!

Сот приставдарынын ишинин натыйжалуулугу соттогу жана соттун алдындагы массалык баш аламандыктарды болтурбоо жана бөгөт коюу боюнча социалдык топтордун, ар бир адамдын психикасына тийгизген таасирине мыйзам ченемдүүлүктөрдү, өз алдынчалык мүнөзүн билүү жана эске алуу менен аныкталат.

Элдин санына баа берүү чоң мааниге ээ. Маалым болгондой, сот отурумунан өтүп жаткан бөлмөдөн бир эле убакта чыгып кетүүгө аракет кылган адамдардын саны боюнча, мисалы, өрт чыкканда дүрбөлөң болобу же жокпу, аныктоого болору белгилүү. Бул сот приставдары тарабынан күчтөрдүн жана каражаттардын катышуусун аныктоо үчүн да маанилүү.

Топтошкон элдин жыштыгы белгилүү бир аянтка чогулган адамдардын саны менен аныкталат. Чет элдик изилдөөчүлөр эң жогорку *тыгыздыкта* бир кишиге 4 чарчы фут (болжол менен *60 кв.см*) туура келет деген жыйынтыкка келишкен. Жыштыкты баалоо катышкандардын санын баалоодо маанилүү. Эмпирикалык изилдөөлөр "көз менен" элдин өлчөмүн баалоо өтө так эмес экендигинин көрсөтү. Көбүнчө мындай бааны берген милиция 2-3, кээде 20 эсеге көбүртүп-жабыртып жибергени белгиленет.

Ошондой эле ага жан тарткан адамдардын санын аябай апыртып жиберешет. Ал эми, тескерисинче, конкреттүү топтошкон элге терс көз карашта болгондор анын көлөмүн азайтып коюшат. Бул айрыкча саясий митингдердин мисалында ачык-айкын көрүнгөн. Америкалык Джейкобс адамдардын санын тез жана опертивдүү аныктоо формуласын сунуштаган: жыш эл ээлеген аянтты жыштык факторуна көбөйтүп, ал жыш эл үчүн 10 жана азыраак жыш үчүн 7. Бул формуланын тактыгы 20% түзөт.

Массалык чогулган элдин аэрофотосүрөттөрүн изилдеп, Джейкобс катышуучулардын санын эсептеп, жыш чогулган элде ар бир адамга *2ден 2,5 чарчы метрге чейин*, ал эми сейрек чогулган элде *3,5 чарчы метрге чейин* болот деген жыйынтыкка келген.

Джейкобс көчө жыйындарынын катышуучуларынын санын эсептөө формуласын ойлоп тапкан: элдин узундугун анын туурасына көбөйтүңүз жана жыштыгына же сейректигине жараша ар бир катышуучунун жеке аймагынын аянтына бөлөт. Массалык чогулуш жөнүндө айта турган болсок, анын ар бир катышуучусунун жеке аймагы анын өсүшүнүн жүрүшүндө

талкаланып жаткандыгын айта кетүү керек. Бул кыйроого болгон реакция топтошкон элдин маанайынын өзгөрүшүнө алып келиши мүмкүн. Адамдар, эгерде алардын жеке мейкиндиги агрессияга дуушар болсо, абдан курч реакция кылышат. *Топтошкон эл чоңоюп, жыш жана компакттуу болгон сайын, алар таш боор, кардуу болуп баштайт. Анын алдынан чыкпаш керек!* Ал эми сейрек топтошкон эл менен “иштөө” алда канча коопсуз болот.

Өзгөчө, массалык баш аламандыктарды тутандыруу үчүн катышкандардын ушундай аракеттердин 1%ы гана жетишерлик экени аныкталган.

Эң акылга сыярлык жол - агрессивдүү топтошкон эл сыяктуу көрүнүштөрдүн пайда болушуна жол бербөө. Агрессивдүү топтошкон элди козгой турган кандайдыр бир окуялар болуп кетсе же эл чогула баштаса, анда бир жерге көп сандагы адамдардын топтолушуна жол бербөө үчүн тез арада маалыматтык, уюштуруучулук жана тактикалык чараларды көрүү зарыл. Тактап айтканда, бейформал лидерлерди жана баш аламандыктарды тутандыруучуларды жок дегенде убактылуу элден обочолонтуп, элге оң таасирин тийгизе турган адамдарды тартуу зарыл.

Эгерде агрессивдүү топтошкон эл чогулган болсо, төмөнкү сунуштар берилет:

- өтө зарылчылык болбосо, топтошкон элге таасир этүү үчүн эч кандай чараларды колдонбош керек, эч качан аны кысып же ордунан чыгарууга аракет кылбаңыз, кысып, дүрбөлөңгө түшүүгө жол берилбейт;
- топтошкон элге жакыndoого бөгөт коюу, анын толукталышына жол бербөө, убакытты созуу – бул топтошкон элге каршы иштейт – адамдар чарчап, активдүүлүгү төмөндөйт;
- эмоцияларды жок кылуу, кемсинтип-тийишүүлөргө жооп кайтарбоо, токтоолук көрсөтүү; бул топтолгон эл ичиндеги адам үчүн жана бүтүндөй эл үчүн импульсивдүүлүк мүнөздүү экендигине байланыштуу;
- эл менен сүйлөшпөш керек – “Биз өзүбүздүн ишибизди жасап жатабыз, жеке өзүбүзгө тиешелүү эч нерсе жок ” деген жооп менен чектелиш керек; бул топтошкон эл ичиндеги адамдардын сезимдеринин үстөмдүгүнөн улам интеллектинин төмөндөшү жана аларга бир нерсени далилдөөнүн мааниси жок экендиги менен шартталган;
- соттун же жетекчиликтин көрсөтмөлөрүн так аткаруу;

- зарыл эмес учурда адамдарды жакын жолотпоо;
- дайыма (үндү жогорулатуучу аппараттар аркылуу) элге чыгуу коридорлору, жоопкерчилик жөнүндө, эл чогулган себептерди жоюу боюнча көрүлүп жаткан чаралар жөнүндө маалымдап туруу;
- адамдардын чогулган жерден чыгуусуна тоскоол болбостон, көрсөтүлгөн чыгуу коридорлору аркылууга мүмкүнчүлүк берүү;
- сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү жана жетектөө үчүн чогулган адамдар арасынан бир топ бөлүп берүүгө сунуш киргизүү;
- топтошкон эл менен баарлашуу жана сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн атайын тандалган (инсандык сапаттар бул жерде чечүүчү роль ойнойт), окутуудан жана тренингдерден өткөн кызматкерлерди жана адистерди колдонуу зарыл.
- сүйлөшүүлөр үзгүлтүксүз жүргүзүлүшү керек, кошумча талаптарды алып салууну сунуштоо;

Топтошкон элди түзүү механизмдерин теориялык жактан талдоо кандайдыр бир деңгээлде анын жүрүм-турумун көзөмөлдөөгө сот приставдарына жардам берет. Алардын алдында эки милдет турат:

- 1) топтошкон элдин индивиддери тарабынан өз иш-аракеттерин аңдап-билүүсүн ойготуу, аларга өзүн-өзү контролдоону жана жүрүм-туруму үчүн жоопкерчиликти жоголуп бараткан сезимин кайтаруу;
- 2) элдин топтолушуна жол бербөө же мурдатан топтошкон элди таратуу.

Төмөнкүлөрдү натыйжалуу каражаттар деп эсептесе болот:

- топтошкон элди түзгөн адамдардын көңүлүн кайра багыттоо. Топтошкон элдин ичиндеги адамдардын көңүлү бир нече объектиге бөлүнөрү менен дароо эле өзүнчө топтор түзүлүп, «душмандын образы» же биргелешкен аракеттерге даярдыгы менен жаңы гана бириккен топтошкон эл ошол замат ажырай баштайт. Топтошкон элдин таасири менен басылган индивиддердин инсандык түзүлүш өзгөчөлүктөрү жандана баштайт – ар бир адам өзүнчө өзүнүн жүрүм-турумун жөнгө сала баштайт. Топтошкон элдин активдүүлүгү басаңдап, акырындык менен тарайт;
- үн күчөткүч аркылуу жашыруун камералар топтошкон элдин катышуучуларын тартып жатканын жарыялоо;

- топтошкон элдин катышуучуларынын конкреттүү фамилияларын, атын, атасынын атын (мүмкүн болсо) атоо менен кайрылуу;
- топтошкон элдин лидерлерине таасир этүү чараларын колдонуу.

Топтошкон элге таасир этүү ыкмаларынын дагы бир комплекси **ритмди** колдонуу менен байланышкан. Топтошкон эл, экспрессивдүүлүктөн айырмаланып, аритмикалык болуп саналат, ошондуктан ритмикалык катуу үн тиешелүү өзгөрүүлөргө өбөлгө түзөрүн аныктоого болот.

Белгилей кетчү нерсе, түрдүү топтошкон элге каршы туруу ар кандай ритмдерди талап кылат.

Пайда болгон дүрбөлөңдү (паника) жоюунун жолдору жөнүндө сөз кылып жатып, психологиялык жагдайды белгилей кетүү керек. Бул учурдун кайтып келүү жолдору белгилүү болгондуктан, натыйжалуу жетекчилик кылууга ылайыктуу болуп саналат. Мисалы, көнүмүш стимул колдонулат. Эл гимнди аткарууда кыймылсыз катып калууга көнүп калган жана бул шарттуу рефлекс эң биринчи актыларды катуулатканда ишке ашырылышы мүмкүн.

Колдонуунун дагы бир ыкмасы - күчтүүрөөк шок таасирди колдонуу, мисалы, жабык имараттагы атуу жаңы "таң калуу" жаратууга жөндөмдүү, адамдар бир секундга тоңуп калат жана уюштуруу таасири үчүн жеткиликтүү болот.

Массалык агрессияга каршы туруунун дагы бир жолу бар. Мурда айтылгандай, эл топтошкон жерде адам жекелигин жоготот, өздүгүн аңдабай калат, демек, башкарууну жөнгө салгандар тарабынан жүктөлгөн жоопкерчиликтен тыш болот. Баарына жол берилгендик жана жазасыз калуу шыктандыруу сезими — массалык аракеттердин маанилүү шарты. Бул шарт деанонимизациялоо ыкмалары менен бузулат.

Бирок бүгүнкү күндө деанонимизация бир топ коопсуз каражаттар менен ишке ашат. Чатырларда жана сот имаратында камералар даана көрүнүп турат, мындан тышкары эл көп болгондо сот өткөн жерге телерепортерлордун мобилдик топтору жөнөп кетишет. Акыркылардын демонстрациялык иш-аракеттери (коркунучтан качуунун далилденген жолдору менен) топтошкон элдин ичиндеги индивиддердин иденттүүлүгүн кайтарып берүүгө көмөктөшөт жана жамааттык натыйжаны азайтат.

Ошондой эле соттук иш-чаралардын кечендетүүдөн жана катышуучулардын физикалык абалына (чарчоо, алкогольдук мас абалында болуу ж.б.) карата

типтүү каталарга көңүл буруу зарыл. Жогорку социалдык чыңалууда, ыңгайсыз климаттык шарттарда же түшүнүксүз аба ырайында адамдардын чарчоосун жана ага байланыштуу күтүлбөгөн окуяларды азайтуу үчүн болуп жаткан динамизм жөнүндө ойлонуу керек. Сот приставдарына акылга сыйбаган реакциялардын, өзгөчө ыктымалдуу провокациялардын болушун алдын ала билип, сот отурумдарынын катышуучуларынын катарына мас адамдардын жана алкогольдук ичимдиктердин киришине жол бербөө сунушталат.

Дүрбөлөнгө түшүүнүн жалпы психологиялык факторун эске алуу өтө маанилүү: баарыдан мурда, мүмкүн болуучу коркунучтар жана каршы аракеттенүүнүн жеткиликтүү ыкмалары жөнүндө адамдарга өз убагында маалымат берүү. Бул жамааттык жана жеке дүрбөлөндүн алдын алууга тиешелүү.

Ошентип, төмөнкү сунуштарды берүүгө болот:

- топтошкон элдин баарына кайрылбоо;
- эл көп чогулган жерлерде жүрүүгө мүмкүнчүлүк бербөө;
- топтошкон элге тоскоол болбоо;
- инсандын жакшы сапаттарына гана кайрылып, анонимдүүлүк сезимине активдүү таасир этүү.
- белгиленген квадратура менен сот отуруму өтө турган аймактын план-схемасын алдын ала изилдөө.

Социалдык психологдор топтошкон элдин курмандыгы болбос үчүн бир нече жөнөкөй сунуштарды белгилешет:

1. Элге каршы чыкпаңыз. Эгерде сиз элди кесип өтүшүңүз керек болсо, аны тангенс же диагонал түрүндө кесип өтүңүз. Ошол эле учурда, шашка фигураларынын кыймылын ээрчип. Ылдамдыгыңызды сизге жакындаган адамдардын ылдамдыгы менен салыштырыңыз.

2. Топтошкон элдин ичиндеги адамдардын көзүнө карабаңыз жана жерди карап кыймылдабаңыз. Биринчиси, максатка ылайык эмес, анткени көзмө көз беттешүү сизди бир секунддай багыт алуудан ажыратат. Сиз жана сиздин кесиптешиңиз өзүнчө эмес, бир бүтүнгө айланасыз. Бири-бириңиз тууралуу маалыматты “окууга”, ошондой эле транзакцияны түзүүгө кеткен кыска убакыт сизге эң маанилүү нерсени – чечим кабыл алуу үчүн

ылдамдыкты жана секунданы талап кылышы мүмкүн. Бул адамдын оор кырдаалда аман калышын камсыздайт. Кээде көзмө көз тиктешүү нейтралдаштырат же жөндөн-жөн эле бир нерсе жасабайт. Көздөрүн төмөн түшүргөн кыймыл – курмандыктын кыймылы. Кайсы учур гана болбосун сырттан сокку күткөн адам ушинтип кыймылдайт. Үстөмдүк кылуучу, айбандык инстинкттер топтошкон элде курмандыктар чагылгандай ылдамдык менен жалпы талаадан жулунуп чыгат жана агрессия жаратышы мүмкүн. Демек, эң туурасы перифериялык көрүү деп аталган көрүнүштү камтыган тике карабай беттин алдынан төмөн карагыдай болуш керек. Мындай көз караш сизге жеке деталдарды оңдоп-талдабай, бүтүндөй кырдаалды колго алууга мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, бул көз караш алсыз жана жагымдуу болбосо да, чагымчыл жана агрессивдүү болбойт. Коопсуз чөйрөдө ушинтип карап машыгыңыз жана өзүңүздү ыңгайсыз сезген сайын бул көрүнүштү кайталаңыз.

Кейстер:

Тапшырма. Топ болуп талкуулап, кесепеттерин жана алардын себептерин талдагыла.

1-тапшырма.

Сот приставы кандай сапаттарга ээ болушу керек? Бул сапаттарды өзүнчө сүрөттөп бериңиз жана бул жамаатта жана кесиптик иштеги психологиялык климатка кандай таасир этет? Практикадан мисал келтириңиз.

2-тапшырма.

Эгерде сот приставы жарандар менен өз ара аракеттешүү процессинде авторитардык стилди гана колдонсо, кандай кесепеттерге алып келиши мүмкүн? Оң жана терс жактарына талдоо жүргүзүңүз. Сот практикасынан мисал келтириңиз.

3-тапшырма.

Сот приставы жарандарды тинтүүнү кандай жүргүзүүсү керек? Анын өзгөчөлүгү эмнеде? Соттук практикадан мисалдарды келтириңиз.

4-тапшырма.

Эгерде сот залынан кимдир-бирөө алкогольдук ичимдик же баңгизатка мас абалында өзүн агрессивдүү алып жүрсө, сот приставы ага карата кандай мамиледе болушу керек?

5-тапшырма.

Төмөнкү адамдар менен баарлашуунун өзгөчөлүктөрү кандай: психикалык жактан оорудуулар; алкогольдук же баңгизаттык мас абалында;

6-тапшырма.

Эгерде сот залынан бирөө өзүн туура эмес алып жүрсө, сот приставы кандай мамиле кылышы керек?

7-тапшырма.

Соттук териштирүү баиталганга чейин сот приставы алдын ала эмнени камсыздашы керек? Кандай максат менен? Туура эмес эсептөөлөр кандай кесепеттерге алып келет?

8-тапшырма.

Эгер алдыңызда жаалданган топтошкон эл турса, эмне кылуу керек?

9-тапшырма.

Кесиптик деформациянын жана тапшыркоонун алдын алуу жана профилактика үчүн эмне жардам берет?